

M.R.Mahmudov

KLASSİK ƏRƏB ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Sərq dilləri və ədəbiyyatı» bölməsinin 15.05.2001-ci il tarixli 492 saylı əmri ilə təsdiq edilmişdir

Bakı 2001

Kitab mərhum professor Malik Mahmudovun Şərqsünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından söylədiyi mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir.

Ön söz

Vasim Məmməd Əli oğlu Məmmədəliyevindir.

Az. MEA-nın müzib üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor

Aidə Şahlar qızı Qasımova, filologiya elmləri doktoru

Mühazirələri toplayıb təqdim edənlər

Aidə Şahlar qızı Qasımova, filologiya elmləri doktoru
Sevinc Malik qızı Mahmudova, filologiya elmləri

namizədi

Müntəxəbatı tərtib və tərcümə edən

Aidə Şahlar qızı Qasımova

Korrektor

Şıxəli Hümət oğlu Əliyev, Az. MEA-nın Fəlsəfə və
Hüquq institutunun aspirantı

4602020200
M 658(07) – 057 57 – 2001

Bu kitab klassik ərəb ədəbiyyatının təxminən yeddi əsrlik bir dövrü barədə (V-XII əsrlər) müxtəssər məlumat verir. Kitab mütəxəssislər, Şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələri və ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 2001-ci il.

Ön söz

Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi Azərbaycanın ən qədim elm və təhsil ocaqlarından biridir. Ölkəmizin bir sıra görkəmli alimlərinin adı bu fakültə ilə bağlıdır. Məmməd Mübariz Əlizadə, Əli Azəri, Ələsgər Məmmədov, Əhməd Yusif, Rəhim Sultanov, Həsən Mahmudov, Hətmi Neyyer Zaman, Əhməd Şəfalı, Ağadadaş Dadaşov, Məmmədtağı Zeytəbi, Yusif Ziya Şirvani, Aida İmanquliyeva kimi şərqsünas alimlərin adı ölkəmizin hüdudlarını aşmış, onlar dünya şöhrətli qazanmışlar. Bu alimlər dərin və əhatəli elmi fəaliyyətlə səmərəli tədrislə əlaqələndirmiş, dərslər dedikləri fənni ən yüksək səviyyədə tələbələrə çatdırmışlar. Bunların içərisində professor Malik Mahmudovun ünvanı xüsusi yerli vardır. O da tədrisi elmi axtarışlar meydanına çevirən, tələbə auditoriyasına böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşan, söylədiyi mühazirələrin elmi liyinqə böyük diqqət yetirən, yalnız tələbələrə qarşı deyil, həm də bir müəllim kimi özünə böyük tələbkərliliklə yanaşan alimlərdən idi. Prof. Mahmudov Şərqsünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatının tədrisində Zeytəbi kimi güclü bir mütəxəssisi layiqincə əvəz etmişdir.

Malik Mahmudovu Şərqsünaslıq fakültəsinə dəvət edən, Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, mərhum prof. M. Əlizadə həmişə müəllim kollektivinin elmi hazırlığına, pedaqoji bacarığına böyük diqqət yetirirdi. O, Malik Mahmudovun məhz bir alim və pedaqoq kimi bilik və bacarığına inanıb ərəb ədəbiyyatı dərslərinin tədrisini ona həvalə etmişdi.

Elmlər Akademiyasından Universitetə gələrkən Malik müəllim artıq yetişmiş bir elm xadimi idi. O, ərəb dili və ədəbiyyatı sahəsindəki biliklərini doğma xalqının mədəni irsinin öyrənilməsinə sərf etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının dörd əsrlik bir dövrü üzərindən pərdəni qaldırmış, ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində bu gün özünü artıq bir elmi məktəb kimi doğrultmuş dəyərlili tədqiqatları aparmışdır.

Prof. Mahmudovun dərin elmi bilikli onun misilsiz fitri istedadı və möhkəm yaddaşı ilə müşayiət olunurdu. Ola bilsin ki, məhz yaddaşına arxayın olduğu və böyük ustad M. Əlizadənin tutduğu yolla getdiyindən Malik müəllim heç vaxt öz mühazirələrini yazmamış, auditoriyada onun əlində bir yazı və ya bir qeyd oldu-

günü görün olmamış, hətta ən böyük qasidələri sinədəftər söyməmişdir. M. Mahmudovun mühazirələri əsasında təqdim edilən bu kitab professorun mühazirələrini dəyərli bir mənbə kimi qəbul edənlər arasında tələbələr, tələbələr dəftərləri əsasında tərtib edilmişdir.

Ərəb filologiyası kafedrasının müəllimi, M. Mahmudovun yad edilməsi, istedadlı ərəbşünas Aldə xanım Qasimova özünün tələbəlik dövründən saxladığı mühazirələr və Şərqsünaslıq fakültəsinin məzunları İskəndərova Ləbnin və Sultanova İlhamənin Ərəb ədəbiyyatından mühazirə dəftərləri əsasında belə dəyərli bir kitab hazırlamışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, M. Mahmudovun özünün «Klassik Ərəb ədəbiyyatı» adlı bir kitab yazmaq fikri olmuş, hətta onun ilkin planı da çıxmışdır. Professorun hal-hazırda Şərqsünaslıq fakültəsinin oxu zalına təqdim edilmiş əlyazmaları - ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında gətirdiyi nümunələrdən və bəzi qeydlərdən ibarət yazıları da bu fikri təsdiq edir. Ancaq amansız ölüm onun bu arzusunun həyata keçməyə imkan verməmişdir. Sevindirici haldır ki, Malik müəllimin vəfatından təxminən on il keçdikdən sonra onun ədəbi irsini həyata keçirib müəlliminin adına layiq bir kitab hazırlamışdır.

Bu kitabın əhəmiyyətli ilk növbədə ərəb ədəbiyyatı fənninin Şərqsünaslıq fakültəsində tədrisi ilə bağlıdır. İndiyədək bu sahədə Azərbaycan dilində dərs vəsaitinin olmaması, rus dilində mövcud olan dərsliklərin isə ərəb mətnlərindən xall olması həmin fənnin tədrisi ilə bağlı müəyyən problemlər yaradırdı. Təqdim edilən kitab məhz bu sahədə olan boşluğu doldurmaq üçün əhəmiyyətə malikdir.

Kitab müqəddimə, dörd fəsil, məqalələr, tərcümələr və müntəxəbatdan ibarətdir.

Müqəddimə hissəsində klassik ərəb ədəbiyyatının ümumi məzəni cəhətləri təhlil edilir və onun dövrlər üzrə təsnifatı verilir.

Birinci fəsil cahilliyət ədəbiyyatına həsr olunub. Müəllif ədəbi prosesləri ictimai-siyasi hadisələr fonunda verir və o dövrün bir çox ədəbi nailiyyətlərindən söhbət açır. Bu fəsilə cahilliyət şerinin ən yüksək nailiyyəti sayılan yeddi məşhur müəllifdən, onların müəlliflərindən söhbət açılır.

İkinci fəsil ərəb tarixinin siyasi cəhətdən təlatümlü bir dövrünü, İkinci İslam və Əməvilər dövrünü əhatə edir. Sovet dövrünün bəzi ideoloji yasaqlarına baxmayaraq, müəllif İslam dininin şərə,

söz sənətinə zidd mövqə tutmadığını bildi. Həssan ibn Sabit, Kə'b ibn Zuheyr, Kə'b ibn Malik kimi şairlərin yaradıcılığında söhbət açır. Eləcə də Əməvilər dövrü ilə bağlı mühazirələr həmin dövrün səciyyəvi cəhətlərinin ədəbiyyatda əks olunmasını qabarıq canlandırmaq baxımından dəyərlidir. Müəllif bu dövrün yüksək ədəbi uğuru sayılan üzri qəzəl, hadaril qəzəl, nəqaid şəri barədə də ətraflı məlumat verir.

Üçüncü fəsil Abbasilər dövrü ədəbiyyatına həsr olunub. Bu ədəbiyyatın yeniləşmə, klassisizm, ədəbi sintez kimi mərhələlərini göstərən Mahmudov haqlı olaraq atıq Abbasilər dövründə ədəbiyyatın sıx ərəb çərçivəsindən uzaqlaşmış ümummüsəlman mədəniyyəti xarakterini kəsb etdiyini göstərir və bu dövr ədəbiyyatının dərin fəlsəfi mənasını, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməsini, yüksək rasionallizmlə fərqlənməsini ayrıca qeyd edir. Müəllif Əbu Nuvas, Əbul-Ətahiyə, Buhturi, Əbu Təmmam, Mütə-nəbbi, Əbul-Əla əl-Məərri, Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni kimi nəhənglərin söyl ilə ərəb ədəbiyyatının fəthi etdiyi yüksəklikləri açıb göstərir. Malik Mahmudov bu mühazirələrində elmi araşdırmalar səviyyəsində olan və həmin sənətkarların yaradıcılığını hərtərəfli əks etdirən fikirlər söyləyir.

Dördüncü fəsil klassik ərəb ədəbiyyatının öz orijinallığı və təkraredilməzliyi ilə seçilən ayrıca bir bölməsini - ərəb-İspan ədəbiyyatını əks etdirir. Bu fəsil Qərb və Şərq ədəbi əlaqələrini, mədəni təmaslarını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllif, xüsusilə, muvəşşah şəri barədə maraqlı fikirlər söyləyir, onun qaynaqlarını araşdırır və bu şerin Əndəlus mühitində yaranması səbəblərini açıb göstərir. Kitabın Malik Mahmudovun ərəb ədəbiyyatı sahəsində ixtisaslaşan hər bir şəxs üçün çox qiymətli məqalələri və tərcümələri də daxil edilmişdir.

A. Qasimovanın kitaba əlavə kimi öz tərcüməsində təqdim etdiyi müntəxəbat birbaşa tələbələrin ərəb ədəbiyyatı fənnini mükəmməl mənimsəməsi məqsədinə xidmət edir.

Arzu edərdim ki, bu kitabın nəşri bir örnək kimi yaxşı əks-səda doğurub dünyalarını dəyişmiş görkəmli alimlərimiz prof. M. Əlizadənin, prof. A. İmanquliyevanın və başqalarının da şərq ədəbiyy-

¹ Bəzi ərəb sözləri və adlarının yazılışında apöstref işarəsi saxlanmışdır.

yatı sahəsində oxuduqları yüksək elmi səviyyəli mühazirələrin nəşri ilə nəticələnsin. Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissalam demişdir:

«من سن سنة حسنة فله اجرها واحرم من عمل بها الى يوم القيامة ومن

سن سنة سيئة فعليه وزرها ووزر من عمل بها الى يوم القيامة»

«Kim gözəl bir adət başlayarsa, ona bu işə görə həm özünün, həm də qiyamətə qədər bu adətə örnək alan kəslərin savabı nəsib olar. Kim pils bir adətin əsasını qoyarsa, ona həm öz günahı, həm də qiyamətə qədər bu adətə örnək alan kəslərin günahı yazılsın».

Mərhum alimlərin elmi irsinin tələbələri tərəfindən toplanıb təqdim edilməsi dünya miqyasında özünü doğrultmuş bir təcrübədir. Yunan filosofu Sokratın, dilçi alim Ferdinand de Sössürün, görkəmli şərqşünas Krımskinin və başqalarının bir çox dəyərli fikirləri məhz tələbələrinin ciddi-cəhdli ilə dünyaya səs salmışdır. Bu kitab Şərqsünaslıq fakültəsində bərqərar olmuş gözəl bir ənənənin – müəllimə hörmətin, onun zəhmətinə qiymət verməyini bariz nümunəsidir.

Şərqsünaslıq fakültəsinin magistr məzurları Əliyev Şıxəlinin və Əliyeva Mələhətin, o cümlədən hal-hazırda magistraturada təhsil alan tələbələrdən Məmmədova Əfsanənin, Səfiyeva Həcərin, Məmmədova Ülkərin, Rzayeva Nigarın kitabın çapa hazırlanması və korrekturası ilə bağlı göstərdikləri kömək bu gözəl ənənələrin hələ çox yaşayacağına ümid verir.

Əlbəttə, klassik ərəb ədəbiyyatı tarixi kimi geniş bir elm sahəsi bir kitaba sığa bilməz. Sözsüz ki, bu sahədə bir sıra əsərlər meydana gələcək. Təqdim etdiyimiz bu kitab isə, klassik ərəb ədəbiyyatı barədə müfəssəl məlumat verən ilk əsər kimi böyük dəyərə malikdir.

Əsərə M. Mahmudovun ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi məqalələrinin əlavə edilməsi onun elmi dəyərini daha da artırır.

Ümidvankı ki, A. Qasımovanın gərgin zəhmətli nəticəsində meydana gəlmiş bu əsər tezliklə mütəxəssislərin, tələbələrin və min beş yüz ildən artıq tarixi olan ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlananların stolüstü kitabına çevrilləcək.

V. Məmmədəliyev: Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, İraq EA-nın müxbir üzvü, Suriya EA-nın həqiqi üzvü, İslam Konfransı Təşkilatı Müsəlman H. ququ Akademiyasının həqiqi üzvü, Türk Elmi Araş. İrma Vəqfinin həqiqi üzvü.

Müqəddimə

Ərəb ədəbiyyatı dünyanın ən zəngin və ən qədim ədəbiyyatlarından biridir. Bu ədəbiyyatın şifahi söz sənəti nümunələrinin 2000 ilədək yaşı vardır. Yazılı – yəni müəllifi məlum olan ədəbiyyatın ilk mükəmməl nümunələri isə eramızın V-VI əsrlərində yaranmışdır. Artıq bu əsrlərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl yaranmış bu sənət əsərlərinə cahiliyyət dövrü ədəbiyyatı deyirlər. Mənası nadanlıq, cahillik olan «cahiliyyət» sözü heç də İslama qədərki ərəblərin avamlığına, mədəni inkişafca geri qalmasına dəlalət etmir. Burada, əsasən, İslam dinindən bixəbərlilik, dinsizlik, bützlərə tapınmaq cahillik kimi təqdim edilir. V-VI əsrlər cahiliyyət ədəbiyyatı ərəb yazılı ədəbiyyatının birinci mərhələsini təşkil edir.

VII əsrin 20-ci illərində Ərəbistan yarımadasında yeni bir dini təlim – İslam dini meydana gəldi. İslamın yaranması ilə əlaqədar ərəblərin ictimai-siyasi, mədəni, əxlaqi və iqtisadi həyatında tam bir dönüş yarandı. Məhz bu dinin qüdrəti ilə, onun açdığı geniş imkanlar sayəsində ərəblər Ərəbistan yarımadasından çıxaraq Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrini işğal edirlər və təxminən 6 əsr davam edən böyük bir imperiyanın əsası qoyulur. Əvvəllər ayrı-ayrı qəbilələr şəklində yaşayan, köçəri həyat tərzini keçirən, daim bir-biri ilə vuruşan, su, azuqə, otlaq tapmaq ümidi ilə gecə-gündüz qızmar səhraları dolaşan ərəblər birdən-birə səhra çərçivələrini adlayıb iri şəhərlərə, dəbdəbəli imarətlərə, coşqun bir həyata qədəm basırlar.

İslam dini onların şüurunu tamamilə dəyişir, vərdişlərini, əxlaqi prinsiplərini, məişət tərzini, psixoloji dünyasını tamamilə yeni bir istiqamətə yönəldir. Bu ədəbiyyatın da, poetik fikrin də, ədəbi axtarışların da yeniləşməsinə, başqa bir məcraya yönəlməsinə təkan verir. İslam mədəniyyəti deyilən böyük bir möhtəşəm mədəniyyətin yaranmasına yol açır. İslam dövrü ərəb ədəbiyyatı da müxtəlif zamanlarda özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq həmin dövr ədəbiyyatı bir neçə mərhələyə ayrılır. Cahiliyyət mərhələsindən sonra gələn dövrün ədəbiyyatı – İslamın yaranması və Xülfə ər-raşidin dövrü ədəbiyyatı adlanır. Bu təxminən 620-660-cı illəri əhatə edir.

661-ci ildə axırıncı Rəşid xəlifəsi İmam Əli əleyhissalamın öldürülməsindən sonra hakimiyyət Suriya valisi Müaviyənin əlinə keçir və beləliklə də Əməvilərin hakimiyyəti dövrü başlanır. Əməvilər 661-750-ci illərdə davam edir. Təxminən 90 illə əhatə edən bu dövrdə Ərəblərin həm ictimai-siyasi, həm də mədəni həyatında nəzərə çarpın dəyişikliklər baş verir. Ədəbiyyat mövzu, janr, forma cəhətdən daha da dolğunlaşır, zənginləşir, yeni bir inkişaf yoluna girir. Ərəb ədəbiyyatının bu dövrü Əməvilər dövrü ərəb ədəbiyyatı adlanır.

750-ci ildə Əməvilərin devrilməsi ilə yeni bir sülalə - Abbasilər hakimiyyətə gəlir. Bu sülalə X əsrin əvvəllərindən etibarən Ərəb hakimiyyətini itirməyə başlasa da, formal olaraq xilafət 750-1258-ci illərdə yaşayır. 1258-ci ildə monqollar Hülakü xanın başçılığı altında Bağdadı tutur və Abbasilər xilafətinin varlığına son qoyurlar. Abbasilər təxminən 500 illə hakimiyyətdə olmuşlar. Abbasilər mərhələsi ərzində ərəb ədəbiyyatı çox mühüm bir inkişaf yolu keçir. Lakin bu dövrün ədəbiy. atı heç də həmişə eyni səviyyədə dayanmır, eyni estetik prinsiplərə söykənmir, bədii cəhətdən, ideya cəhətdən son dərəcə kamilləşir. Son nəticədə bu ədəbiyyat ümummüsəlman ədəbiyyatına çevrilib dünya səviyyəsinə qabır. Bu ədəbiyyatı 3 dövrə ayırmaq mümkündür. Yeniləşmə hərəkatı dövrü kimi tanınır. Bu dövr ədəbiyyatında şairlər köhnə ənənələrdən, mühafizəkar üslubdan, standart bədii ifadə və təsvir vasitələrindən uzaqlaşmağa çalışırlar. Şərin dilində və üslubunda sadəlik yaradırlar. Bu hərəkat təxminən 700-1000-ci illər dövrü əhatə edir və VIII əsrin II yarısından başlayıb IX əsrin 20-30-cu illərinədək davam edir. IX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq poeziya, ədəbiyyatda mühafizəkar cərəyan yenidən hücumə keçir və yeniləşmə hərəkatının bir sıra prinsiplərindən "Çökəyi" şairlərdən, ədəbdən tələb edir. Yeniləşmə poeziyasına xas olan sadəlik, həyatın təbii yenidən dəbdəbəli, təmiz, qıllı üslubla əvəz olunur. Daha əvvəlki əsrlərdəki ərəb şeirinin yazı texnikası, məna və məzmun dairəsi ədəbiyyatda hakim mövqeyə keçir. Buna görə də həmin dövrün ədəbiyyatını ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatı adlandırlar. Bu mərhələ təxminən bir əsr davam edir. X əsrin 30-cu illərindən o öz yerini başqa bir ədəbi istiqamətə təhvil verməyə məcbur olur. Ədəbiyyatda ədəbi sintez dövrü başlanır. Ənənələrə qayıdış dövründə ədəbiyyatda özünü göstərən bədii və fəlsəfi dərk etmə, ümumiləşdirmə prosesi ədəbi sintez dövrünün poetik

təfəkkürünün başlıca estetik amalına çevrilir. Abbasilərin hakimiyyətinin təxminən sonunadək davam edən bu mərhələdə ərəb poeziyasının, ərəb nəsrinin ən qiymətli nümunələri yaranır. Bu dövr ədəbiyyatının səciyyəvi cəhəti bundan ibarətdir ki, sənətkar fərdi duyğularından əl çəkib mühtinə, zamanına, cəmiyyətinə tənqidi nəzər salmağa səy göstərir. Cəmiyyətin durumunu, fəlsəfi mənərəsini yüksək bəclii ümumiləşdirmələrlə oxucuya çatdırmaq ədəbiyyatın əsas hədəfinə çevrilir.

Abbasilər xilafəti devrildikdən sonra ərəblər təxminən yeddi əsrin durgunluq dövrünə qədəm qoyurlar. Bir vaxtlar dünyaya ağalığ etməyə çalışan və buna qismən nail olan ərəblər indi özləri başqalarına itaət edirlər. Əvvəllər monqol əsarəti altında qalır, bir qədər sonra - XV əsrdən etibarən Osmanlı türklərinin qüdrətinə sığınmağa başlayırlar. XIII-XIX əsr ədəbiyyatında nihillist, sufi baxışlar və təqlidçilik əsas yer tutur. Kəmiyyət artımı keyfiyyət yaxşılaşmaları ilə müşayiət olunmur. Ərəblər xeyli sənət əsərləri yaratsalar da, əvvəlki əsərlərin sənət nümunələrini ideya və bədii cəhətdən ötür keçə bilmirlər. Ədəbiyyat sanki yerində addımlayır. Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı daha uğurlu addımlar atır, ərəb xalq romanları, 1001 gecə nağılları yaranır. Dini, mistik təfəkkür, özünü taleyə, qismətə tabe etmək kimi fatalist təsəvvür, ümitsizlik, küskünlük, real həyata laqeydlik, biganəlik dünyaya kin, nifrət və düşmənçilik, axirət xəyalı ilə yaşamaq, səadət və xoşbəxtliyi o dünyada tapmaq arzusu həmin dövr şairlərinin şeirlərində aparıcı keyfiyyət kimi təzahür edir.

1798-ci ildə Napoleon Misirə hərbi yürüş təşkil edir. O, Misirə özü ilə çoxlu alimlər, həkimlər, elm və sənət adamları gətirir. Burada ilk qəzetin, ilk mətbəxin, ilk dünyəvi məktəbin əsası qoyulur. Ərəblərin Avropa ilə sıx təması dövrü başlayır. Şüurlarda, psixologiyada, həyat tərzində bir yenilik özünü göstərir. Ərəb dünyasında dirçəliş dövrü başlayır. Ərəblər özləri buna ən-nahda - dirçəliş, intibah deyirlər. Yeni ərəb ədəbiyyatı dövrü başlanır. Maarifçilik hərəkatı geniş miqyas alır. Bir cəhəti unutmamaq olmaz ki, əgər XIX əsrə qədərki ərəb ədəbiyyatı ümumi xarakter daşıyırdısa, XIX əsrdən sonrakı ədəbiyyat ayrı-ayrı ölkələrin - Misirin, İraqın, Suriyanın və s. ədəbiyyatı sayılır. Ərəb ədəbiyyatı bir çox qollara ayrılır və zaman keçdikcə bu ədəbiyyatların inkişaf səviyyəsində əsaslı fərqlər yaranır. İlk vaxtlar Avropa ilə daha çox təmasda olan ölkələrin - Misirin, Suriyanın, Livanın, İraqın ədəbiyyatı daha sürətlə

İnkişaf edir. Ayrı-ayrı ölkələrin ədəbiyyatları arasında dil, üslub fərqləri də yaranır. Beləliklə, V-VI əsrlərdə Ərəbistan yarımadasında Cahiliyyət ədəbiyyatı kimi meydana gələn ərəb ədəbiyyatı hal-hazırda dünyanın 20-dən çox ərəb ölkəsində öz inkişafını davam etdirir.

I FƏSİL

CAHİLİYYƏT DÖVRÜ ƏRƏB ƏDƏBİYYATI

Cahiliyyət ərəblərinin ictimai-siyasi və mənəvi durumu

Sami xalqları qrupuna daxil olan ərəblərin vətəni Ərəbistan yarımadası idi. Üç tərəfdən su ilə əhatə olunmuş yarımadaya *جزيرة العرب* deyərkən ərəblər ya keçilməz səhradan sonra torpaq olduğunu anlamırdı, ya da elə səhranı da dənizə bənzədirdilər.

« Ərəb » - çöl, səhra adamı deməkdir. Onlar iki böyük qrupa bölünürdülər:

1. *العرب البائدة* (əl-arabul-bəidə) - itib-batmış ərəblər: onlara *Ad*, *Samud*, *Tasm*, *Caddis* tayfaları daxildir.
2. *العرب الباقية* (əl-arabul-baqiyə) - qalan, mövcud olan ərəblər. Bunlar da öz növbəsində iki böyük qola ayrılırlar:
  - a) *العرب العاربة* (əl-arabul-aribətu) - əsil ərəblər. Bununla nəslən, qədimdən ərəb olan cənubi ərəb tayfaları nəzərdə tutulur. Ulu babaları Qəhtan olduğundan onlara Qəhtanilər deyirlər.
  - b) *العرب المستعربة* (əl-arabul-mustə'ribə) - ərəbləşmiş ərəblər. Ulu babalarının adı ilə onlara Ədnanilər də deyilir. Onlar şimalda yaşamış, əsil ərəblərlə sonradan qaynayıb-qarışmış, onların dilini qəbul etmişlər.

Şimal və cənub ərəblərinin dilləri arasında da fərq olmuş, onlar uzun müddət öz aralarında müharibələr aparmış, ancaq illər keçdikcə qaynayıb-qarışmış, vahid bir xalq kimi formalaşmışlar. Ərəblər köçəri olmuşlar. Onlara bədəvilər deyilir. Bədəvilər ərəblər arasında əksəriyyət təşkil etsələr də, bir sıra tayfalar Məkkədə, Yəribdə, Xeybədə oturaq həyat sürürdülər, onlara hadarilər deyirdilər.

İslamdan əvvəl ərəblərdə müəyyən dövlətlər (Məin, Səba, Həmyar, Kində və s.) olsa da, ərəb qəbilələri vahid bir mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamışlar. Ərəblər iki böyük imperiyanın – Sasanilə və Bizans imperiyalarının qonşuluğunda yaşamışlar. Köçəri ərəb qəbilələri basqınlar, müharibələr hesabına yaşayırdı, daim qonşu qəbilələrə həmlələr edirdi, bəzən də sasanilərin, yaxud bizanslıların

sərhəd rayonlarını çapıb talayırdılar. Onların yaşadıkları şərait sərt, əlverişsiz idi. Xüsusən, su və ərzaq tapmaq böyük problem idi. İlan mələyən quru səhrada bəzən yağışlar nəticəsində su hövzələri meydana gəlirdi, lakin bu hövzə quruduqdan sonra qəbilə başqa yerə köçməyə məcbur olurdu. Ovçuluq ərəblərin əsas məşğuliyyəti olsa da, daimi deyildi. Buna görə də qəbilələr arasında işğalçı vuruşlar baş verirdi. Belə həyat tərzli ərəbin psixologiyasında, onun dünya-görüşündə dərin iz buraxmaya bilməzdi. Səhra həyatı ərəbləri həmişə təbiətdən asılı vəziyyətdə saxlayırdı. Ətraf mühit, təbiət onların, demək olar ki, bütün ictimai, iqtisadi və mənəvi problemlərinə müdaxilə edirdi. Sərt və amansız təbiət ərəblərin xarakterini də sərtləşdirirdi, ərəbin əxlaqının, mənəvi keyfiyyətlərinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətdən müəyyənlişməsinə gətirib çıxarırdı. Qəhrəmanlıq, qan tökmək, cəngavərlik ali keyfiyyət hesab olunurdu. Bununla əlaqədar ərəb folklorunda cəngavərlik motivi üstünlük təşkil etmişdir. O dövrün ərəbləri arasında qonaqpərvərlik geniş yayılmışdı. Qonağa layiqincə hörmət etmək müqəddəs bir qanun sayılırdı. Hər bir ərəb qəbiləsi dayandığı yerdə yolunu azanlara kömək axtaranlara nişanə olaraq tonqal qalayırdı. Ərəblərin yüksək qiymətləndirdiyi səxavət hissi də bu qonaqpərvərliyin əlamətidir. Bizi yaxşı tanıyan Hatəm ət-Tai haqqında əfsanələr buna sübutdur. Sonradan bütün bu mənəvi keyfiyyətlərin ərəb şərinin aparıcı xəttini təşkil etdiyini görə bilərik.

O dövrdə ərəblər arasında qan intiqamı geniş yayılmışdı. Bu, qəbilələrarası müharibələrin baş verməsində əsas rol oynayırdı. Hər bir ərəb özünü yalnız qəbilə daxilində təhlükəsiz hesab edirdi. Hər bir ərəb öz həm-qəbilələrini qorumağa, onlara can yandırmağa, maddi və mənəvi dayaq olmağa borclu idi. Buna görə də qəbilənin hər hansı bir üzvü başqa bir qəbilə üzvü tərəfindən öldürülsə idi, mütləq müharibə baş verməli, ya da müqəssir qəbilə böyük məbləğdə qan bahası verməli idi. Qan düşmənçiliyinin belə güclü olması ərəb folklorunda əks olunmuşdur.

İslamdan əvvəlki ərəblər müxtəlif dinlərə sitayiş etmişlər. Bizansla qonşu olan ərəzlərdə xristianlıq geniş yayılmışdı. Yəribdə yəhudilik dini üstünlük təşkil edirdi. Bəzi ərəblər *hənəfiliyə* meyli göstərirdilər. Bu din müəyyən mənada təvəllühü təbliğ edirdi. İslamla qonşu olan ərəzlərdə atəşpərəstli, zərdüştilik yayılmışdı. Lakin ərəblərin əksəriyyəti büt-pərəst idi. Büt-pərəstlik ibtidai

dinlərdən olmuşdur. Bütlərdən ən böyükləri Kəbədə yerləşmişdi. Onların sayı 370-ə çatırdı. Bununla yanaşı hər qəbilənin, hər nəslin, hər ailənin, hər bir şəxsin öz bütü var idi. 3 böyük büt vardı ki, onlara bütün ərəblər sitayiş edirdilər: Mənat, əl-Lat, əl-Üzzə.

İslamdan sonra bir sıra ədəbi nümunələr təhrif edilib dəyişdirildiyindən cahiliyyət ərəblərinin qədim inamları kölgədə qalmışdır. Hətta İslamdan əvvəlki hadisələri təsvir edən abidələrdə belə İslam psixologiyası digər inamları sıxışdırmışdır. Ərəblər arasında yazı çox qədimdən yaransa da, VIII əsrə qədər ərəblərdə xətəbi bədii nümunələri yazıya almaq vərdiylə olmamışdır. Hətta rəvayətə görə VII əsrdə ərəblər içərisində yalnız 10 adam yazıb oxumağı bacarımış. Ərəb ədəbiyyatının ilk nümunələri isə İslamdan sonra VIII əsrdə yazıya alınmış və bəzən öz ilkin variantlarından uzaqlaşmışdır.

Cahiliyyət poeziyası və onun əsas janrları

Ərəblərin başqa xalqlarla sıx qaynayıb-qarışdığı İslam dövrü ilə müqayisədə cahiliyyət ərəbləri nisbətən qapalı həyat keçirdiklərindən onların poeziyası da kənar təsirlərdən azad olmuş, ərəblərin öz daxili tələbatını ödəmiş və onların həyatını özündə əks etdirmişdir. Cahiliyyət ərəblərinin fikrinə, şer sənəti, şairlik İlahi vergidir. Şer yazmaq insana kənar qüvvələr tərəfindən təlqin edilir. Buna görə də onlar şairə xüsusilə hörmət bəsləyir, ona qeyri-adi insan kimi baxırdılar. Bununla belə, qəbilə başçıları və onların övladları üçün şer yazmaq qəbahət sayılırdı.

Cahiliyyət poeziyası ərəblərin həyatı ilə sıx surətdə bağlı idi. Köçəri həyat tərzini, dözülməz isti iqlim şəraiti, quraqlıq və səhra həyatından doğan bir sıra məhrumiyətlər bu poeziyanın məzmunu və mövzusunu müəyyənləşdirmişdir.

İsti iqlim şəraitində onlar gecələr yol getməyə, ov etməyə üstünlük verirdilər. Onların nəzərində yaşıllıq, su həyat idi. Sərt təbiət ərəblərin xarakterini, eləcə də poeziyasını formalaşdırmışdır. Ərəblər üçün susuzluğa davamlı dəvə həyatı əhəmiyyətli bir minik heyvanı idi. Onun ətindən, südündən, yunundan da istifadə edilirdi. Bədəvi ərəbin həyatını dəvəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Səhra, onun flora və faunası, həyat rəmzi olan su, yaşıllıq, əsrarəngiz təbiət, ulduzlar, ay, günəş, o cümlədən ərəb məişətinin əsas elementləri – at, dəvə, kəcavələr və s. cahiliyyət poeziyasının əsas mövzu hədəfləri idi. Cahiliyyət poeziyasında bədii təsvir vasitələrindən, xüsusilə, bənzətmə, təşbih və müballəgələrdən geniş istifadə olunurdu. Bəzən insan-təbiət, insan-heyvan müqayisələri verillirdi. Məs : gözəl gözlər bəhs inəyin gözüne bənzədillirdi. Burada gözlərin məlahəti, incəliyi deyil, böyüklüyü nəzərdə tutulurdu. Çünki qum qasırgalı səhra şəraitində iri gözlü adamlara nadir hallarda rast gəlinirdi. Ərəb şairi qayanın əzəmətindən bəhs edərkən deyirdi ki, o, iplə ulduzlara bağlanmışdır. Dəvəquşunun yumurtası ilə gənc qızın ağılığı və bəkləliyi tərənnüm edilirdi. Köçəri ərəblər üçün ağılıq nadir tapılan keyfiyyət idi.

Ərəb şerinin mövzu və janrları sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş, zaman keçdikcə mövzu dəyişsə də, janrlar saxlanılmışdır.

Ərəb şeərinin əsas forması olan qəsidə həm də janr sayılır. Bir ədəbi növ kimi çox geniş mənə ifadə edən qəsidə müxtəlif janrları əhatə edir. Qəsidədə vahid qafiyə sistemi gözlənilir: aabava və s. Məsnəvi və ya urcuza forması (aahl v v ə s) az işlənmişdir.

Ərəb şeərinin qəsidə formasının əvvəldən axırədək bir qafiyə üzərində qurulması nə qədər çətin olsa da, ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatı bəzən yüz beytdən artıq olan iri həcmli poetik örnəklərin mükəmməl qafiyə sistemi üçün münbit zəmin rolunu oynayır. Ərəb şeəri qafiyələndiyi hərfə müvafiq tanınır. Məs: bəlyyə, siniyyə və s. Qafiyə hərfi «حرف الروي» adlanır. Ərəb şeəri əruz vəznində yaranmışdır. Əruz vəznli dəvənin ləngərli yerləşindən əxz edilmişdir.

Cahiliyyət poeziyası janr cəhətdən çox zəngin olmuşdur. Bu janrlar özü də qəbilə həyatı ilə bağlı olmuşdur. Ən geniş yayılmış janrlardan biri fəxriyyə (الفخر) idi. Bu, qürrelənmək, tərif etmək deməkdir. Şair öz qəbiləsini, ulu babalarını, özünü tərif edirdi, qəbilənin həyatının əlamətdar hadisələrindən bəhs edirdi. Fəxriyyə bir növ qəbilənin poetik salnaməsi idi. Bu şeəri növü sonrakı ərəb şeərində özünə geniş yer tutmuş və həmişə ərəblərin həyatını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Cahiliyyət poeziyasının geniş yayılmış janrlarından biri mədhhiyyədir (المدح). Burada fəxriyyədən fərqli olaraq kənar şəxslər – hökmdarlar, sərkərdələr və s. təriflənir. Mədhhiyələr çox vaxt qazanc məqsədilə yazılır, məmduh onu mədh edən şəxsə müəyyən mükafat verirdi. Burada bədii ifadə vasitələrinə, xüsusən, mübaligələrə geniş yer verilir, tərif edilən şəxs ifadələrdədir, onun həm döyüşdə, həm də dinc dövrdə əvəzsiz bir insan olduğu göstərilirdi. Cahiliyyət ərəblərinin yüksək qiymətləndirdiyi bir sıra keyfiyyətlər – mərdlik, cəngavərlik, qonaqpərvərlik, həddən artıq səxavətli olmaq, qorxmazlıq və s. bu şəxsə aid edilirdi. Başqasının eybini açan, onu məsxərəyə qoyan həcvlər (الهجاء) isə mədhhiyənin tam əksinə olan bir şeəri növü idi. Həcvlər başqa bir şəxsə, şairin özünü və yaxud qəbiləsinin düşməni təhqir etmək, əldə etmək məqsədilə yazılır, həcv edilən kəslər qorxaqlıqda, zəiflikdə və s. təqsirləndirilirdi.

Əsas janrlardan biri olan vəsfə (الوصف) bir növ ətraf mühitə şairin estetik münasibəti bildirilir, canlı və cansız aləm təsvir edilirdi. Qadınların zahir gəzəlliyini təsvir edən şeəri isə nəsb (النسب)

sayılırdı. Qəzaldə isə (الغزل) şair konkret qadından, onunla keçirdiyi eşq macərələrindən bəhs edirdi. Natural təsvir, cismani hisslərin tərənnümü ön plana çəkilirdi.

Mərsiyədə (المرثية) görkəmli adamların, qəbilə başçıların, sərkərdələrin, digər şairlərin və yaxud şairin yaxın adamlarının ölümündən doğan qüssə, kədər tərənnümü edilirdi. Mərsiyələr bəzən quru, cansızıcı olsa da, bu janrda yazılan bir çox şeərlər həqiqi, böyük kədər ifadəsinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən qadın şair Xənsanın mərsiyələri diqqətəlayiqdir.

Həməsə şeərlərində (الحماسة) bədəvi ərəblərin qiymətləndirdikləri yüksək mənəvi keyfiyyətlər – şücaət, qəhrəmanlıq təsvir edilirdi.

Bəzi şeərlər məişətlə əlaqədar idi. Məs: ovçuluqla əlaqədar yazılan tardiyələr (الطرديات) və şərabla əlaqədar olan xəmiriyələr (الخمريات) və s. Bundan əlavə fəlsəfi şeərlər – əl-hikmə (الحكمة) də geniş yayılmışdır. Qadınların əleyhinə yazılan şeərlər məzəmmətun-nisə (مذمة النساء) adlanmışdır.

Cahiliyyət dövründə çox vaxt bütün bu janrlar bir şeərdə – qəsidədə birləşirdi ki, onların da ən kamil nümunələri müəlləqələr (المعلقات) idi.

Qəsidə bütün bu janrları əhatə edən iri həcmli poetik növ idi. Qəsidə bir neçə, bəzən beş, altı hissədən ibarət olurdu. Bu hissələr arasındakı məntiqi əlaqənin zəifliyi cahiliyyət şeərinin səciyyəvi cəhətlərindən idi. Qəsidələr ətlalla başlayır (اطلال). Ətlal tərk edilmiş obanın qalıqları qarşısında xəyala dalmış şairin poetik düşüncələrinin tərənnümüdür. Şair köhnə obanın xarabalıqları qarşısında xəyala düşür, bir növ öz köhnə hisslərini yenidən yaşayır, məhəbbətini, sevgilisini ilə keçirdiyi xoşbəxt günləri yada salır.

Şeərin ətlal hissəsi şairin sevgilisinin təsvirini də verir. Sonra qəsidədən xilas olmaq üçün şair sanki genişlik axtarır, qəsidənin mövzusu dəyişir, müxtəlif təbiət səhnələrinin – səhranın, gecənin, səhra heyvanlarının, əsasən, dəvənin, atın təsviri verilir. Bəzən bu hissədən dərhal sonra didaktik söhbət edilir, əxlaqi nəsihətlər verilir. Bundan sonra şeərin mədh, fəxr və s. hissəsi gəlir. Hər bir şairin müəlləqəsində bu və ya digər hissə daha qabarıq verilir. Məsələn, Müntəz - Qeysin müəlləqəsində məhəbbətin tərənnümü və vəsf

üstünlük təşkil edir. Əntərə ibn Şəddadın müəlləqəsində əsas yeri həmasə və fəxr tutur. Tərəfə ibn Əbdin şerində əsas yeri həyat sevgisi, yaşamaq ehtirası tutur.

Müəlləqələr cahiliyyət dövrünün ən yüksək sənət nümunəsi sayılan şerlərdir. Müəlləqələrin sayının bəzən 7, bəzən də 10 olduğu göstərilir. Cahiliyyət ərəbləri ilin müəyyən vaxtlarında Məkkədəki Ukaz bazarına yığılıb ticarət sövdələşmələri edərmişlər. Bu zaman şairlər arasında da müsabiqələr olar, ən yaxşı şerlər seçilirdi. Bu seçilən şerlər müəlləqələr adlanırdı. «Müəlləqə» sözünün mənası asılmış, seçilmiş, qızıl suyuna çəkilmiş deməkdir. Rəvayətə görə, bəyanılan şerlər dəri üzərinə yazılır, Kəbə divarlarından asılmış

Cahiliyyət şeri, eləcə də bu şerlərin zirvəsini təşkil edən müəlləqələr o dövr ərəblərinin həyat tərzini, məişətini, əxlaq normalarını öyrənmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

«Müəlləqə» sözünün mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu haqda əsas 3 fikir mövcuddur. Bu söz علق felindən götürülmüşdür. Bu felin mənası asmaq, qızıl suyuna çəkmək, nizamlamaq, düzmək deməkdir. Bu mənadan çıxış edən filoloqlar «müəlləqə» termininin yaranmasını bu mənaların əsasında izah etmişlər. Bəziləri belə hesab edirlər ki, bu söz «asılmış» deməkdir. Belə ki, bu şerlər dəriyə yazılıb Kəbə divarından asılmışdır. «Qızıl suyuna çəkilmiş» mənası isə həqiqətə uyğundur.

Müəlləqələr cahiliyyət poeziyasının zirvəsini təşkil edir. Yeddi məşhur müəlləqə sahibi bunlardır:

İmrul-Qeys	امرو القيس
Tərəfə ibn Əl-Əbd	طرفه بن العبد
Zuheyr ibn Əbi Sulmə	زهير بن ابي سلمى
Ləbid ibn Rəbia	لبيد بن ربيعة
Əntərə ibn Şəddad	عنتره بن شداد
Əmr ibn Gülsüm	عمرو بن كلثوم
Haris ibn Hillizə	الحارث بن حلزة

İmrul-Qeys

O, VI əsrin I yarısında yaşayıb yaratmışdır. İmrul-Qeys ərəb poeziyasının banisi, şahı kimi qiymətləndirilmiş, o, təkcə cahiliyyət dövrü üçün deyil, sonrakı dövrlər üçün də bir etalon, əmsal sayılmışdır. Həyatı haqqında rəvayətləri çoxluğu onun şəxsiyyətinə yarımsənəvi bir xarakter vermişdir. Doğulduğu il məlum deyil. Belə güman edilir ki, Nəcdə anadan olmuşdur. Kində qəbiləsinə mənsubdur. Atasının adı Hücr, babasının adı isə Haris olmuşdur.

Atası dövrünün tanınmış ayanlarından biri idi. Ərəb hökmdarı Munzirin əmri ilə bir neçə qəbiləyə hakimiyyət vermiş. Kində qəbiləsi Bəni Əsəd qəbiləsindən xərac alırdı. Lakin sonra onlar qüvvətlənir və xərac vermirlər. Çox keçmir ki, alləyə müsibət üz verir. Hücr öz adamlarını növbəti dəfə vergi yığmağa göndərir. Lakin Bəni Əsəd qəbiləsinin üzvləri vergi toplayanı öldürürlər. Bundan əsəbləşən Hücr Bəni Əsəd qəbiləsinə hücum edib ayanları əsir alır. Nəticədə Hücrü öldürürlər. Ölümündən qabaq o deyir ki, qoy mənim intiqamımı o oğlum alsın ki, ölüm xəbərimi eşidəndə kədərlənməyəcək. Qasid Hücrün oğlanlarını tapıb bu xəbəri onlara çatdırır. Hamısı bu ağır xəbərdən sarsılır, ağlayır. İmrul-Qeysə xəbər çatanda o ağlamır və atasının qisasını alacağına and içir. O, bir çox qəbilələrə müraciət edir, xüsusən, Bəni Təğlib (بنو تغلب) qəbiləsi ona çox köməklik edir. Bəni Əsəd qəbiləsi bundan xəbər tutub qaçır. Lakin İmrul-Qeys onları tutur və dəhşətli intiqam alır. O, Bəni Əsəd qəbiləsindən xeyli adam qırır. Ona məsləhət görürlər ki, dərhal müharibəni dayandır, artıq o, atasının intiqamını almışdır. Lakin o, bu məsləhətə qulaq asmır. Bəni Əsəd qəbiləsi qoşun toplayır və Hirə hökmdarı Əl-Munzir ibn Mə'u-Səmayəyə müraciət edib kömək istəyir. Munzir onlara kömək etməyinə söz verir və İmrul-Qeysin təqib olunmasını əmr edir. İmrul-Qeys Bizansa qaçır. Hökmdar Yustinian onu gülərüzlə qarşılayır və ona sığınacaq verir. Bu zaman İmrul-Qeyslə Yustinianın arasındakı xoş münasibətdən xoşlanmayan bədxahlar Yustiniana İmrul-Qeysin onun qızına açıq-saçıq şerlər yazdığını bildirdilər. Şair Ərəbistanı qayıdarsa, qızı barədə olan şerlərin dillərdə gəzəcəyindən ehtiyat edən Yustinian ona zəhərli bir libas bağışlayır. İmrul-Qeysin bədənini yara tökür. Buna görə də o, ədəbiyyatda (نور الروح) İmrul-Qurub – (varalı) adı ilə məşhurdur. O, ölüm qabağı Əsib dağı

«Dayanın sevgilimizi, obamızı, Daxulla Hauməl atasındaki qum təpəciklərini xatırlayıb ağlayacaq».

Təvil bəhrində yazılmış bu müəlləqədə şair ilk öncə tərک edilmiş oba qarşısında keçirdiyi kədərli hissləri tərənnüm edir. Sonra isə Uneyzə ilə olan əhvalatdan bəhs edir. Üçüncü hissədə səhranın, gecənin, vadinin, canavarın, atın, ildırımın və s. vəsfini görürük. Müəlləqədən bir parça ilə tanış olaq:

وَقُوفا بها دُحبي علي مطيهم

يقولون لا تهلك أسي وتجمل

وان شفاني عبيرة مَهْرَافَة

فهل عند راسم دارس من معول

ففاضت دموع العين مني صباية

على النحر حتى بل دمعي محملي

الا رب يوم لك منهن صالح

ولا سيما يوم بدارة جلجل

وبوم عقرت للعداري مطيبي

فبا عجباً من كورها المتحمل

فمثل العداري بتمين بلحمها

و مشحم كهذاب الدمقس المفتل

ويوم دخلت الخار خنر عنيزة

ففالت لك الويلات إنك مرجلي

تقول وقد مال الغبيط بنا معاً

عقرت بعيري يا امرا القيس فانزل

فقلت لها سيدي وارخي زمامه

ولا تبعديني من حنك المعلل

داخلم نهلاً بعرض هذا التلثل

وان كنت قد ازمنت صرمي فاجملي

وان تك قد ساءتني مني خليفة

فسلي ثيابي من ثيابك تنسل

اشرك مني ان حبك قاتلي

yaxınlığında tənha bir məzara rast gəlir. Bu, şahızadə bir qızın məzarı idi. Qeys aşağıdakı beyti yazır:

أجارتنا إن المزار قريب

وانى مقبم ما لقام عسيب

أجارتنا إن غريبان ما منا

ولكل غريب للغريب نسيب

«Ey qonşum, artıq məzar yaxınlıqdadır. Əsib dağı durduqca biz də burada qalacağıq. Ey qonşum, biz ikimiz də burada qərblük. Doğrudan da, qərbliliyin taleyi eyni olsun».

İmrul-Qeys Əsib dağının ətəyində ölür. İmrul-Qeys avara, sərkərdən həyat keçirdiyi üçün ədəbiyyatda Sərkərdən məlik (الملك) sərکərdən həyat keçirdiyi üçün ədəbiyyatda Sərkərdən məlik (الملك) adı ilə məşhurdur. İmrul-Qeys sözünün mənəsi Qeysə İbadət edən adam deməkdir. Görünür, Qeys cahilliyət dövrünün bütələrindən olub.

Bir çox gözəl yerlərin müəllifi olan İmrul-Qeysə şöhrət qazandıran onun müəlləqəsidir. Bu müəlləqənin yaranması konkret hadisə ilə bağlıdır. İmrul-Qeysin Uneyzə adlı sevgilisi var idi. O, bu qızı hədsiz bir məhəbbətlə sevirdi. Bir dəfə Kində qəbiləsi köçmək üçün yola çıxarkən hava tutulur, yağış yağır. İmrul-Qeys dala qalır, çünki o bilir ki, yağışdan sonra qadınlar soyunub gölməçədə qıməcəklər. O, qadınların paltarlarını oğurlayır və deyir ki, Uneyzə özü sudan çıxıb paltarını məndən alsın. Uneyzə qaranlıq düşənədək yolda qalır. Şair dəvəsini kəsib qonaqlıq verir. Qadınlar yedikdə sonra yola çıxırlar, hər kəs öz dəvəsinə minir. Qeys dəvəsiz qalır, o Uneyzənin kəcəvasinə minir və ona eşq elan edir.

Bütün qəsidələr kimi, İmrul-Qeysin müəlləqəsi də şairin bütün hisslərinin tərənnümü ilə, lirik ric'ətlə başlanır. Girişdə müəlləqə tərک edilmiş oba qarşısında sevgilisi ilə keçirdiyi xoş günləri, xoş daqiqələri yada salır. Sonra müəllif mövzunu dəyişir. İkinci hissədə təbiət təsviri üstünlük təşkil edir.

İmrul-Qeysin müəlləqəsi eşq, məhəbbət dastanıdır. Müəlləqə sevgiyə, tərک edilmiş obaya xitabla başlanır:

فما نبيك من ذكرى حبيب و منزل

وسقط لآثر بين الدخول فحومل

وانك موها تامري القلب يفعل

وما نرقت عيناك الا لتضربني

بسهميك، في أعشار قلب مفضل

فلما اجزنا ساحة الحي وانتحي

بنا بطن خات دي حفاف عفتل

وليل كموج البحر أرخى سدوله

علي بنواع الهموم لبيتلي

فقلت له لما تمطى بصلبه

واردف أعجازاً وناء بكلكل

الا ايها الليل الطويل الا انجلي

بصبح وما الإصباح منك بامثل

فيا لك من ايل كان نجومه

بأمرا س كتار الى صم حيدل

وواد كجوف العير ففر قطعته

به الننب يعوي كالخليع المعيل

فقلت له لما عوى ، ان شائنا

قليل الينس ان كنت لما نمول

كلانا اذا ما نال شينا افاته

ومن بحترت، حرثي وحرثك بهزل

«Dostlarım dəvələrini saxlayıb mənə dedilər: «Özünü üzüb öldürmə, dözlümlü ol»

Mənim əlacım sel kimi axan göz yaşlarıdır. İzləri itməkdə olan oba qarşısında ağlamayan varmı?

Eşqimin yolunda axıtdığım göz yaşları o qədər sel kimi sənəmdən töküldü ki, minliyimi belə islatdı.

Görəsən, onların bundan da yaxşı bir günü olmuşdurmu? Xüsusən, Culcul obasındaki günə gün çatmaz!

Həmin gün ki, mən gözəl qızlar üçün dəvəmi kəsdim, onun ləngərli yerləşməyə gözəl idi.

Gözəl qızlar onun atını həvəslə yeyirdilər. Bu at ağ ipək parça kimi yumşaq idi.

Həmin gün ki, mən kəcavəyə, Uneyzanın kəcavəsinə daxil oldum, o dedi: «Bir az yavaş. Sən mənə piyada qoyacaqsan» Kəcavə bizim ağırlığımızdan əyildikcə Uneyzə deyirdi: "Sən mənim dəvəmi öldürdün, ey İmrul-Qeys. Yerə düş!"

Mən ona dedim: "Yoluna davam et və dəvənin cilovundan tut. Mən öz nemətimdən uzaqlaşdırma."

Ey Fatimə! Bəsdir! Bu naz-qəmzəni burax. Əgər mənə öldürmək fikrindəsənsə, bunu da edə bilərsən.

Əgər mənim bir xəşiyətlim sənəin xoşuna gəlmirsə, mənə özündən ayıra bilərsən.

Məgər bu sənə bəs deyilmə ki, sənəin məhəbbətin mənim qatilim olmuşdur. Qəlbim isə əmr etdiyini dərhal yerinə yetirməyə hazırdır.

Sənəin gözlərin yaş axıdarkən sanki mənim qəlbimin dərinliyinə oxlar yağır.

Elə ki, biz köçdən uzaqlaşdıq və çınqilli səhra uzaqda qaldı.

Gecə sanki dənizin dalgaları kimi ağırlığımı üstümə salıb bütün kədərli ilə mənə məhv etməyə çalışırdı.

Gecə uzandıqca və bütün ağırlığını üzərimə salıb mənə əzdikcə, mən deyirdim.

«Ey uzun gecə heç mən sənəin açılmağını istəmirəm. Çünki mənim üçün gecə də, gündüz də birdir».

Bu elə bir gecədir ki, sanki onun ulduzları möhkəm kəndirlə qayaya bağlanmışdır.

Mən çöl eşşəyinin qamı kimi təmiz olan boş səhrada çoxuşaqlı dul arvadlar kimi şivən qoparan canavara rast gəldim.

Canavar uladıqca ona dedim: Bizim ikimizin də qisməti yeməkdən korluq çəkməkdir.

Bizim hər ikimiz bir şey əldə edən kimi dərhal onun axırına çıxırıq. Səhəin və mənim xəşiyətimdə olanlar, elə həmişə anlılıqdan üzüləcəkdir».

Bu beytlərdən sonra İmrul-Qeys müəlləqənin ruhuna və məzmununa uyğun olaraq atının tərifinə keçir. Atını tərifləmək İmrul-Qeysə iki cəhətdən lazım idi. Birinci tərəfdən cahilliyət dövrü arəblərinin etiqadına görə, yaxşı at cəngavərlik və qəhrəmanlığın əlaməti idi. İkinci tərəfdən isə İmrul-Qeysə səhrada vəhşi heyvanları qovub tutmasını təsvir etmək üçün lazım idi. O dövrün təbiətini

İmrul-Qeys qədər gözəl təsvir edən başqa bir şair yox idi. İmrul-Qeys bədəvi həyatının real bir təsvirini yaratmışdır. Bədəvi ərəb ömrünün çox hissəsini köçəri keçirir, səhrada dolaşır, xüsusən, ovçuluqla məşğul olur. Buna görə İmrul-Qeys bu səhnələrə çox geniş yer verir. Müəlləqənin dili, üslubu və digər bədii keyfiyyətləri bu əsərin kamil bir şair cələmindən çıxdığını sübut edir.

Tərəfə ibn əl-Əbd əl-Bəkri

VI əsrin ortalarında yaşamış Tərəfə ibn əl-Əbd Bəkr qəbilə sindəndir. Onun həyatı barədə məlumatlar çox azdır və ziddiyyətli yətlidir. Ona görə də şairin həyatı haqqında qəti fikrə gəlmək mümkün deyildir. Bir şey məlumdur ki, Tərəfə uşaq ikən atası ölmüş və o, əmisinin himayəsi altında yaşamışdır. Tərəfənin atası varlı olmuş və ona müəyyən irs qoyub getmişdir. Tərəfənin əmisi atasız uşağa qarşı ədalətsiz olmuş, ona qalan mirası mənimsəmişdir. Eyni zamanda aydındır ki, Tərəfənin qardaşı, bacısı, əmisi, əmisi oğlanları olmuş, lakin Tərəfə onlarla yola getməmişdir. Tərəfə bir müddət hökmdar Əmr ibn Hindin yanında şairlik etmişdir. Lakin dilini dinə qoymamış, hökmdarı həcv etmişdir. Əmr ibn Hind qərara almışdır ki, ona pislik etsin. O, Tərəfəni dayısı Mütələmmis ilə birlikdə Bəhreyn hakiminin yanına göndərir və həərəsinə bir məktub verir. Məktublarda məktubu gətirənin öldürülməsi əmr olunmuşdu. Məktubu oxuyarac Əmr ibn Hindin niyyətindən xəbərlə tutan Mütələmmis qaçır, Tərəfə isə məktubu oxumağı özünə siğışdirmir. Bəhreynə gedir, burada da edam olunur.

Cəmi 26 il yaşayan şairin poetik irsi çox da zəngin olmamış, onun müəlləqəsi və bir qədər şeri zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Müəlləqə dərin hikmətamiz mənası və fəlsəfi tutumu ilə bəzi hallarda qalan müəlləqələrdən üstün tutulur. Bu müəlləqə monoloq təsiri bağışlayır. Tərəfə həyatı duymağa çalışır, yaşayış və ölüm barədə düşüncələrə dalır. Xüsusən, bu sonuncu problem - ölüm Tərəfəni daha çox məşğul etmişdir. Həyatın puç olduğu hamıya məlumdur. O, insana əbədi verilməmişdir. Yəni həyata göz açan hər bir canlı varlıq bir gün bu həyatdan köçməlidir. Bu, insan həyatının arzuolunmaz qanunu, qəlb göynədən anı, acı sonluğudur. Tərəfənin həyat haqqında fikirləri Ömər Xəyyamın fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Bu müəlləqədə dəvənin gözəl təsvirinə rast gəlirik. Tərəfənin şerlərində bədəvi ruh hakimdir. Buna görə də Tərəfənin müəlləqəsi cəhiliyyət dövrü psixologiyasını öyrənmək üçün ən yaxşı mənbə hesab oluna bilər. Tərəfənin dili olduqca səlis və ahəngdardır. Cəhiliyyət dövrünün tanınmış şəxslərindən olan Tərəfə şairlər ələsinə mənsub idi. Onun dayısı Mütələmmis, əmiləri əl-Muraqqaş əl-Əkbər və əl-Muraqqaş əl-Əsgər də şair idilər. Sərbəst yaşayan